

ԳՅՈՒՂՆԵՐՆ ՈՒ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XVI—XVII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Հ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

XVI—XVII դարերի սեֆյան տիրապետության շրջանի հողային հարաբերությունների և առհասարակ ֆեոդալական հողատիրության պատմության հիմնական հարցերից մեկը կալվածատիրոջ և նրա սեփականությունը հանդիսացող հողերի վրա աշխատող հողագործ գյուղացու արտադրական փոխհարաբերությունների ինքիքն է:

Ֆեոդալական հասարակության մեջ միշտ էլ տարրեր է եղել հողագործ աշխատավորության՝ յուրենց արտադրության օրյեկտը հանդիսացող հողի սեփականատերերի նկատմամբ ունեցած կախումն ու տնտեսական ենթակայության բնույթը: Հնուց անտի որոշակի կերպով տարրերվել են նախաֆեոդալական ժամանակներից պահպանված և հետագայում նոր, ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման շրջանում արգեն տնտեսական ստրկացման ենթարկված առանձին գյուղերի համայնքների անրաժան օղակը հանդիսացող համայնիկ գյուղացու և համայնքից դուրս, բայց հողի ինքնուրույն վարձակալ կամ մշակ հանգես եկող հողագործ աշխատավորության շահագործման ձևերը:

Խնդրո առարկա հանդիսացող ժամանակաշրջանի նարատիվ սկզբնաղբյուրներում և պատմական վավերագրերում բազմիցս հիշատակվում են կալվածատիրական խոշոր հողային սեփականություններ, որոնք հանդիսացել են առանձին ֆեոդալ-կալվածատերերի ժառանգական կամ գանձագին մուրքեր և ժառանգվելով կամ առուծախի առարկա դառնալով փոխանցվել են սերնդից սերունդ:

Անհատ կալվածատերերի կամ ֆեոդալական ընտանիքների պատկանող, վանքապատկան և նույնիսկ պետական կամ արքունի գյուղերի ու այլ կալվածների ցուցակներում, շարիաթական կալվածագրերում կամ թագավորական հրովարտակներում ու հարկային մատյաններում թվարկված են երկու կարգի մուրքային սեփականություններ:

ա) գյուղեր, որոնք շարիաթական տերմինով, արաբերեն կոչվում էին «կարիյե» (հոգն. «կուրա» — «قرى») և բ) ագարակներ, որ նույնպես արաբերեն կոչվում էին «մադրա» — «مزارع»:

«հոգն. «մադրա» — «مزارع») և որը բառացի նշանակում է «վար ու ցանքի վայր», «հանգ», «ագարակ»:

Մուրքային սեփականության այս երկու կատեգորիաների որոշակի տարբերությունը առաջին անգամ նկատված է 1954 թ. մեր կողմից պաշտպանության ներկայացված «Աղբարային հարաբերությունները Նրևանի խանության մեջ XVII դարում» դիսերտացիոն աշխատության մեջ, այդ մասին ընդգծված է նաև աշխատության ավտոգենֆերատում: 1960 թ. լույս ընծայած «Հողագործությունը և աղբարային հարաբերությունները Իրանում XIII—XIV դարերում» ծավալուն մենագրության մեջ պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին նույնպես առանձին ենթադիտում անդրադարձել է «կարիյե» և «մադրա» տերմիններին և իլխանական ու հետագա շրջանի, մեծ մասամբ նարատիվ աղբյուրների տվյալներով, կրկին անգամ ապացուցել, որ կարիյեների հետ հիշվող մադրաները սովորական հանդեր կամ վարելահողեր չէին, այլ բնակեցված ֆեոդալական տիրույթներ, և որ իրոք դրանց ու կարիյեների միջև կար արմատական տարբերություն, որը հիմնականում արտահայտվում էր այդ հողերը մշակող հողագործ ռայաթների սոցիալ-իրավական վիճակի առանձնահատկություններով:

Ներկա հոգվածի նպատակն է համառոտակի ուրվագծել այդ երկու տիրույթների հիմնական տարբերությունները հողօգտագործման և տնօրինման ասպեկտով, վեր հանելով հատկապես այդ

¹ П а п а з я н А. Д., Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке (автореперат диссертации), Ереван, 1954, էջ 22:

² Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, Москва—Ленинград, 1960, էջ 290—298:

հողի վրա ծավալվող դասակարգային հակամարտություններն ու տեական սոցիալական պայքարը, որ մղվում էր մի կողմից կալվածատեր-ֆեոդալների, իսկ մյուս կողմից՝ դեռևս կենսունակ գյուղական համայնքների միջև:

Ինչպես ասվեց, «կարիյյե» և «մազրաբե» տերմիններին հանդիպում ենք դեռևս իլխանական և նույնիսկ ավելի վաղ շրջանի աղբյուրներում³:

XV դարի սկզբին (1402—1404 թթ.) Հանկ թեմուրի կողմից Արդարիլի Շեյխ Սաֆի-լի-դինի որդի Խոջա Ալիին նվիրված կալվածների ընդարձակ կալվածագրով, որի ֆուտու-ֆաբսիմիլեն հրատարակել է գերմանացի արևելագետ Հերբերտ Հուստր, նվիրվում են երեք կարիյյեներ և տասնմեկ մազրաբեներ, առանձին դանգերով կամ ամբողջությամբ⁴:

Շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո (1504 թ.) օրդուբադցի խոջա Ֆաթհի-բեկ թուսիի մուլքերի մասին կազմված մի կալվածագրում ասված է, որ «Ազադ-Ջիրանին (Գողթն) ենթակա Դոնիս կոչվող վայրի մուլքերից 12 դանդ մուլք և այդ վայրի ներքո ստորև թվարկված մազրաբեները

Սալի մազրաբեն	3	դանդ
Քերդակի մազրաբեն	2	»
Վեքիլության մուլքերի		
մազրաբեն	2	»

իրենց բոլոր ենթակա և կից վայրերով, իրավունքներով և հավելյալ ու հարակից ամեն ինչով՝ պատկանում է խոջա-Ֆաթհի-բեկ թուսիին»⁵:

Ավելի ուշ, Շահ Իսմայիլ II-ի օրոք (1577 թ.) Հավուց թաուի Ս. Ամենափրկչի վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետի անունով հրապարակված հրովարտակով հաստատվում է, որ «Զուխուր-Սադի վիլայեթում գտնվող Մանկուս, Սուրբ-Սարգիս, Ավանիկ, Կուդիս, Կոխդ և Կրդրվանք (Հավուց թաու) կարիյյեներն ու թաունիս, Կուտուց-վանք և Ավանասար մազրաբեները, Բաբայի որդիներ Զաքարիա վարդապետի և Միր-Թումանի, խոջայի որդի Ճիլլասի և թուսիի որդի Մեհրարի օրինական, ժառանգական մուլքերն են և գտնվում են նրանց ձեռքում»⁶:

Մինչ այժմ կատարված բոլոր ուսումնասիրությունները գալիս են հաստատելու, որ մուլքային սեփականություններ հանդիսացող գյուղերում կամ «կարիյյեներում» հողի օգտագործման իրավունքը վերապահված էր նույն գյուղի ռայաթներին. դա արտահայտվում էր գյուղական համայնքի համայնական տիրության և տնօրինման իրավունքով:

Սարքսը, խոսելով արևելյան համայնքի մասին, շեշտում էր, որ «ասիական գոնե գերակշռող ձևի մեջ գոյություն չունի առանձին անձի սեփականություն, այլ գոյություն ունի միայն այդ անձի տիրակալություն. իրական իսկական սեփականատերը համայնքն է. հետևարար սեփականությունը գոյություն ունի միայն որպես հողի կոլեկտիվ սեփականություն»: Խոսքն այստեղ անշուշտ ֆեոդալական լծից ազատ գյուղական համայնքի մասին է: Բայց տվյալ դեպքում, երբ պայմանական կերպով բացառում ենք հողի գերագույն ֆեոդալական սեփականությունը, ապա տեսնում ենք, որ այստեղ ևս նույն հարաբերություններն են եղել: Գյուղացին պարտավոր է եղել իր օգտագործած հողի համար ռենտա վճարել կալվածատիրոջն ու պետությանը և այդքանը միայն, որից հետո նա ճանաչվել է իր մշակած հողի տերը և իրավունք է ունեցել ուզած ձևով մշակել և օգտագործել այն, կամ փոխանցել մեկ ուրիշի:

Այլ էր սակայն մազրաբեներում սահմանափակված հողերի վրա աշխատող գյուղացիության սոցիալ-իրավական վիճակը: Այժմ գյուղերը՝ վաղնջական ժամանակներից եկած ազատ համայնքներ էին՝ հետագայում միայն ֆեոդալական կախման ենթարկված, ապա մազրաբեները, վաղ շրջանի «դաստակերտներին» նման, հանդիսանում էին առանձին ունեւորների կամ աղղեցիկ ֆեոդալների ջանքերով, իհարկե նորից արտատնտեսական ճնշման շնորհիվ, աշխատավոր մասսաների բռնի,

فضل الله، شيد الدين، جامع التواريخ، جلد سوم، سعي و اهتمام عبد

۱. ۱۹۵۷. ص ۲۱۲. Abdollah al-Mazandarani, Resala-ye Faiakiyya von W. Hinz, Wiesbaden, 1952, S. 205, 217, 222.

۴ Timur und Hoga Ali, Ein Beitrag zur Geschichte der Safawiden, von Dr. Herbert Horst, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang, 1958, № 2, S. 30—31.

۵ Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 7:

۶ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. I. Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ—ԺԶ դար), կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1954, վավ. 19 (այսուհետև՝ Հրովարտականք I, II):

անվճար աշխատանքով ոռոգված ու մշակելի դարձված ընդարձակ տիրույթներ, ինչպես նաև գյուղերում հողերի տնօրենը և իրավատերը հանդիսանում էր գյուղական համայնքը և միայն բերքի որոշ տոկոսը որպես ֆեոդալական տնտեսական հատուցվում էր մալիքին, ապա մազրաբներում այդ բոլոր իրավունքները վերապահված էին կալվածատիրոջը: Մազրաբների հողերը մեծ մասամբ մշակում էին վարձկան հողագործները, աշխատավարձի դիմաց ստանալով բերքի որոշ տոկոսը և կամ, փոխադարձ համաձայնությամբ, հողերը օգտագործման էին տրվում մենատնտես գյուղացիներին: Երբեք բերքի որոշ տոկոսը հողագործին թողնելու պայմանով:

Հայտնի է, որ ստրկատիրական հասարակարգում «ազատականներում» և «դաստակերտներում» բնակեցվում էին ռազմական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված գերիներ կամ տնտեսական ճնշումների շնորհիվ ստրկական կախման մեջ ընկած ունեզուրկ գյուղացիներ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում սակայն այդ կարգի ֆեոդալական տիրույթներում կենտրոնացվում էին ծանր հարկապահանջության շնորհիվ ունեզուրկված, արտադրության միջոցներից զուրկ գյուղացիներ կամ բռնի կերպով այլ կողմերից քշված ռայաթներ:

Յկզրնադրյուրների տվյալները թույլ են տալիս ասելու, որ գոյություն են ունեցել ինչպես ինքնուրույն արտադրական միավորներ հանդիսացող, այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերին կից և տվյալ գյուղի ռայաթների ձեռքով մշակվող մազրաբներ: Վերը վկայակոչվող կալվածագրերում թվարկված մազրաբները ինքնուրույն կալվածքային միավորներ են եղել և մշակվել են նույն վայրում բնակվող հողագործների ձեռքով: Սակայն XV—XVIII դդ. ռազմաթիվ վավերագրերում, ինչպես օրինակ, Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում գտնվող Տաթևի վանքապատկան կալվածների ավելի քան 100 վավերագրերում, վրաց թանգարանում և Պետական արխիվում պահվող և Հյուսիսային Հայաստանի, ինչպես նաև Արցախի տարբեր գավառներին վերաբերող փոփոխականներում ու կալվածագրերում հիշատակվում են առանձին մուլքային գյուղերին կից մազրաբներ: Այսպես, օրինակ, Թուման-ե Նախչևանի վիլայեթի Սիսաջանի (Սիսիան) մահալում գտնվող Դաստակերտ գյուղին կից միշտ իշխում է Գյուլյազի կոչվող մազրաբն⁷, Բնունիս գյուղին կից Թաւի մազրաբն⁸, և կամ Լոռվա մահալի Հեքայաթ գյուղին է կցված եղել Դրատուն կոչվող մազրաբն⁹ և այլն: Ինքնուրույն կալվածքային միավորներ հանդիսացող մազրաբների համար հաճախ կազմվում էին համախոսականներ կամ շարիաթական արձանագրություններ, որոնք հաստատվում էին տեղական կամ կենտրոնական իշխանությունների կողմից, 1743 թ. Երևանի փիր-Մուհամմադ խանը հաստատում է, որ Ջաղավանքին պատկանող Բազարաշեն կոչվող մազրաբն ընկած է Գրիբուլաղի մահալի Ելզովան, Շահար և Արամու գյուղերի արանքում և այդ գյուղերից ոչ մեկին չի վերաբերում և որ այդ հողի մշակման իրավունքը պատկանում է միայն Ջաղավանքի միարանությանը¹⁰:

Համարյա նույն ժամանակին է վերաբերում նաև Մակվի Թաղեոս Առաքյալի վանքի չորս խոշոր մազրաբների հաստատման համար կազմված համախոսականը¹¹:

Ընդունելի է սակայն, որ պաշտոնական վավերագրերում ինչպես կարիյանները, այնպես նաև մազրաբները համարվում են մուլքային սեփականություններ, կոչվում են «մուլք» և, ինչպես տնտեսներ, ժառանգվել կամ օտարվել են ինչպես ամբողջությամբ, այնպես նաև մաս առ մաս կամ դանդաղորդ:

XVI—XVIII դդ. ռազմաթիվ կալվածագրեր խոսում են համայնքի անդամ հողագործ ռայաթների կողմից միմյանց կամ կալվածատերերին և վանքերին առանձին վարելահողեր ու մշակելի այլ տարածություններ վաճառելու փաստերի մասին: Մազրաբներում, սակայն, առանձին հողակտորների օտարման մասին վկայող և ոչ մի փաստ չի արձանագրված: Պարզ է իհարկե, որ գյուղերում օտարման էր ենթարկվում հողի օգտագործման և տնօրինման իրավունքը, իսկ մազրաբներում, ինչպես ասվեց, գյուղացիները զուրկ էին այդ իրավունքներից: Նկատելի է, որ գյուղացիների հողերի գնորդների դերում հաճախ հանդես են գալիս խոշոր կամ միջակ կալվածատերեր, որոնք օգտվելով ռայաթների ծանր վիճակից, չնչին գումարով գնում են նրանց հողերը:

7 Հրովարտականք. I, վավ. 4, 11, 15, 17, տե՛ս նաև Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 23ա:

8 Նույն տեղում:

9 სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავები, წიგნი I, ნაკვ. 1, გამოსცა ვლ. ფუტურიაძემ, თბილისი, 1961, ვավ. 20:

10 Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 340:

11 Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 189:

կամ պարտքի դիմաց զրավ վերցնելով ի վերջո սեփականում դրանք: Նկատված է սակայն, որ այդ հողերը մեծ մասամբ դնում են նույն գյուղի էսփականատեր-կալվածատերերը կամ մալիքները: Կենտրոն իր մուլքը հանդիսացող գյուղի համայնքի կամ նրա խոանձին անդամների տնօրինության տակ գտնվող հողը, կալվածատերը այդ հողի նկատմամբ կալվածատիրական սեփականության իրավունքից բացի ունենում էր նաև տիրության և օգտագործման իրավունք, իսկ համայնքը կամ ոռոգման կորցնում էր իր բոլոր իրավունքները:

XV դարից պահպանվել է Վաղարշապատ գյուղին վերաբերող մի բավական հետաքրքիր վավագրային փաստաթուղթ. 1672 թ. հունվար ամսին Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին Շահ Սուլեյմանից ստանում է մի հրովարտակ, որին կցված է Դիվան-ալ-Սադարաթի միսալը՝ Վաղարշապատ գյուղը ամրոցություն դարձնելու վանքին վակֆ լինելու մասին: Այդ միսալում մանրամասն շարադրված է գյուղի՝ Էջմիածնի վանքի սեփականությունը դառնալու պատմությունը: Այստեղ համարյա ամրոցություն դարձնել է բերված նաև 1450 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կազմված մի վակֆնամե, ըստ որի նրշված թվականին գյուղի համայնքը, Շարի ներկայությունը, ամրոցը գյուղը վակֆ է անում Էջմիածնի վանքին:

Վակֆնամեում ասված է.

«854 թվականի մուհառամ ամսին (1450 թ. փետրվար 14-մարտ 16) հրապարակված վակֆնամեի բովանդակությունը հետևյալն է. Զուլխուր-Սադի շրջաններից Կարպիի նահիայի Ուշքիլիսա գյուղում բնակվող քյադիսուղաներն ու մելիքները, հողագործներն ու բոլոր մասնակներները (իմա՝ համայնքի անդամները — Հ. Փ.) ներկայացան սրբազան Շարի դատարանը և իրենց հոժար կամքով ու ցանկությամբ Զուլխուր-Սադի շրջաններից Կարպիի նահիայի Ուշքիլիսա գյուղի ամրոցը իրենց վերջնականապես վակֆ արեցին և հավատքի համար հավիտյան ամրացրին Քրիստոսի հետևորդներին. — ապահովություն նրան, — հիմնադրած հուշակավոր Ուշքիլիսայի վանքին, իր բոլոր օրինական և հասարակական, ենթակա և կից վայրերով, և գյուղն ամրոցությամբ հանձնեցին այդ տաճարին առ ի սեփականություն, իսկ հիշյալ վակֆների տնօրինության (թավալիյաթ) իրավունքը բոլոր ժամանակներում հանձնեցին այն անձնավորությանը, որը կնշանակվի կաթողիկոս: Այդ կաթողիկոսը թող ամեն տարի հիշյալ գյուղի հասույթը, եկամուտն ու բահրաշեն գանձի ու ատկացնի տաճարի կարիքներին՝ կահավորության, լուսավորության, խունկի և այլն, ինչպես նաև իր և տաճարում բնակվող մյուս կրոնավորների ու սեկուլյուլների ապրուստին: Եվ վերահիշյալ վակֆ անողները այսպես պայման դրեցին, որ այն ինչ որ վակֆ է արված, ոչ մի դեպքում չդնեն և չվաճառեն, չնվիրեն ու չսեփականացնեն և այլ կարգի գործարքներ չկատարեն: Միաժամանակ նրանք շարով պայման դրին, որ եթե նրանց ժառանգներից մեկն ու մեկը երբևէ ակնկալություն ունենա և որևէ պահանջ ներկայացնի, այդ պահանջը պետք է օրինականությունից զուրկ ճանաչվի»:

Մեջ բերված վակֆնամեից պարզ երևում է, որ ոռոգման իրենց գյուղի մուլքը չէ, որ վակֆ են անում վանքին: Ուստի, պետք է կարծել, որ այստեղ մենք գործ ունենք, հայտնի չէ թե ինչ հանգամանքներում, ոռոգման իրենց հողերի օգտագործման և տնօրինման իրավունքներից զուրկ վանքի հրաժարվելու փաստի հետ:

«Ջամրուս»-ից իմանում ենք, որ սույն վակֆնամեի հիման վրա վանքը տիրակալության իրավունքներ է ունեցել Վաղարշապատի ոչ միայն ոռոգման իրենց տնօրին, այլ նաև նրանց վարելահողերի նկատմամբ: Միմեոն Նրևանցին մեկ-մեկ թվարկելով Վաղարշապատ գյուղում գտնվող վանքապատկան բոլոր հողերը, ավելացնում է. «Արդ այստեղիկ տեղիքս որք գրեցան ի վերջ, են յատուկ սրբոյ Աթոռոյս, յորս ոչ կարեն գեօղականքն մեր սերմանել ինչ առանց հրամանի մերոյ, բայց ի յայլ արտորայս գեղջս մերոյ որք են գեօղականացն, մեք կարեմք սերմանել ըստ պահանջման ժամանակին եթէ կամիցիմք: Քանզի որպէս գրեցաւ ի վերջ ըստ դարալայի Գրիգոր կաթողիկոսին, սրբոյ Աթոռոյս է գեօղս այս բոլոր սահմանօքն իւրովք»¹²:

Մի այլ տեղ ցանկանալով հատկապես շնչտել, որ Վաղարշապատ գյուղը իր ամրոցությամբ պատկանում վանքին, և որ գյուղի բնակիչները իրավունք չունեն տուն կամ այգի և այլ ստացվածքներ առանց վանքի գիտության վաճառել կամ փոխանցել մեկ ուրիշի, գրում է. «Այս ևս գրել է ի յօրինակ ապագայից, ի մեր գեօղս Կակոս անուն մարդ մի գայդին իւր ծախեալ էր գեօղիս

¹² Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 156ա, 156բ, 156գ, Այս վակֆնամեից մի հատված, որոշ բացթողումներով, լույս է տեսել Ի. Պ. Պետրուշևսկու աշխատության մեջ (տե՛ս նրա Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI--начале XIX вв., Ленинград, 1949, 363—364 պարսկ. բնագիր և էջ 245 սուս. թարգմ.):

¹³ «Ջամրուս», էջ 158:

տառուղայ և խանի նօթար Սարու Մահմատ կոչեցեալ տաճկին՝ տաճկերէն հաստատուն ղարալա-
յիւ՝ ի մէնջ ծածուկ, յետոյ ի դիտելն մեր, հնշելով զծախողն և զառնողն ևս, յետս առաք զայդին
ի տաճկէն և դարձուցաք ի կակոսն և տաճիկն ի դօղէս և ի տառուղայութենէ հանեալ վարեցաք¹⁴։

Սիմեոն Երեանցին, ինչպես այդ երևում է նաև վերը կատարված մեջբերումներից, «Ջամ-
րոն»-ում Վաղարշապատ գյուղի մասին խոսելիս համարյա միշտ շեշտում է այդ գյուղի ամրոզ-
յությամբ վանքի սեփականություն լինելը և շատ հաճախ առանց անունը հիշելու այն անվանում
է «մեր գյուղը» («Յաղագս գեղջս մերոյ Վաղարշապատու», «ի կից գեղջս մեր», «ի գեղջս մերոյ»,
«մօտ գեղիս մերոյ», «ի գեղիս մերում» և այլն), իսկ մյուս գյուղերի մասին խոսելիս միայն
շեշտում է, թե այդ գյուղերի քանի դանգ մուլքն է պատկանում վանքին. (տորոյ վեց դանկ մուլքն
«երոյ Աթոռոյս է», կամ «երոյ չորս դանկ կես մուլքն սրբոյ Աթոռոյս է» և այլն)։ Այնպես որ
տարբերությունը Վաղարշապատ գյուղի և մյուս գյուղերի սեփականության իրավունքների միջև
չափազանց ակնբախ է, որն, ինչպես տեսանք, իր արտահայտությունն է գտել նաև այդ գյուղերի
հողերի օգտագործման պայմանների մեջ։

Թե ինչ հանդամանքներում կարող էր տեղի ունեցած լինել ռայաթների այդ, այսպես կոչված
«հոժարակամ» հրաժարումը իրենց իրավունքներից, դա կարելի է եզրակացնել XVII դ. երկրորդ
առասնամյակի ընթացքում էջմիածնապատկան մի այլ գյուղի՝ Օշականի համայնքի հետ տեղի ու-
նեցածից, երբ հետգհետե սաստկացող հարկապահանջության հետևանքով, պարտքի դիմաց գրավ
դրված այգիների և ջրաղացների սեփականումը կանխելու համար, գյուղական համայնքի ներկա-
յացուցիչները հանձն են առնում բերքի 1/10-ի փոխարեն 2/10-ը վճարել կալվածատիրոջ և դրա-
վից ազատել համայնքի անդամներին պատկանող այգիներն ու ջրաղացները։ Նրանք փաստորեն
ավելի բարվոք են համարել կալվածատիրոջը կամ մալիքին կրկնակի նորմերով ունեւորված
յան թույլ տալ, որպեսզի նա հօգուտ իրեն սեփականի գյուղի մշակված տարածությունների մի
դրայի մասի տնօրինման և օգտագործման իրավունքը¹⁵։

Հետագայում, «ի փոփոխման ժամանակի», ինչպես սիրում է ասել Սիմեոն Երեանցին, հատ-
կապես թուրքական օկուպացիայի ժամանակաշրջանում, օշականցիք շատ են փորձում ազատվել
այդ ծանր պարտավորությունից և բազմիցս բացահայտ հրաժարվում են հավելյալ ունեւորված հա-
տուցելուց, սակայն թուրքական իշխանության դատական և վարչական օրգանները ստիպում են
նրանց ճանաչելու էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները և հանձն առած կարգով կատա-
րելու իրենց պարտավորությունները նրա նկատմամբ¹⁶։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1725 թ.
կալվածատիրոջ նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունները կատարելուց հրաժարվում և ըմ-
բոստանում են նաև վանքապատկան Վաղարշապատ և Մաստարա գյուղերի ռայաթները, որոնք
նույնպես հնազանդեցվում են թուրքական իշխանությունների կողմից¹⁷։

Պայքարը սուր բնույթ է կրել հատկապես ավելի սակավահող լեռնային գյուղերում։ 1670—
80-ական թթ. ուժեղ սոցիալական պայքար էր ծավալված Տաթևի վանքի վանահայր Հովհաննես
վարդապետի և վանքապատկան գյուղերի ռայաթների միջև։ Վանքի արխիվում պահպանված մի
լանի տասնյակ պարսկերեն վավերագրերից պարզվում է, որ հակասությունների հիմնական պատ-
ճառը եղել է այն, որ Տաթևի վանքը ղանազան ճանապարհներով կարողացել էր որպես մուլք դա-
րեր առաջ վանքին վակֆ արված գյուղերում, ռայաթներից յուրացնելով, տեր դառնալ ընդարձակ
մշակելի տարածությունների, որի հետևանքով խիստ սահմանափակվել էին այդ գյուղերի հա-
մայնքների տնօրինության տակ գտնվող այգիներն ու վարելահողերը։ Ստեղծվել էր այնպիսի վի-
ճակ, երբ գյուղացիները ստիպված էին նախապես գյուղի հողային ֆոնդի մեջ եղած տարածու-
թյունները վերստին վարձակալել վանքից, խոստանալով բացի ընդհանուր կալվածատիրական
ունեւորից, այգիների և ջրաղացի համար լրացուցիչ վճարել բերքի 2/10-ը, իսկ վարելահողերի
համար՝ 1/10-ը։

Հողագուրկ ռայաթները թեև հարկադրված համաձայնվել են համայնքի ձեռքից դուրս եկած
հողերը նման ծանր պայմաններով վերստին վարձակալելու, սակայն ենթարկված լինելով տնտե-
սական ճնշման և ծանրաբեռնված լինելով հսկայական չափերի հասնող պետական հարկերով,
չեն կարողացել հանձն առած չափով ունեւորված և, միասնաբար գուրս գալով վանքի դեմ,
հրաժարվել են ճանաչել նրա իրավունքները այդ հողերի նկատմամբ։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 169։

¹⁵ Մատենադարան, կթղկ. դիվան. թղթ. 1գ, վավ. 286 և 290, հմտ. «Ջամբո», էջ 111—112։

¹⁶ Նույն տեղում, վավ. 298, 301, 302։

¹⁷ Նույն տեղում, վավ. 299։

1670—80-ական թթ. Հովհաննես վարդապետի կողմից Ազերրայի վեզիրին, այդ ղյուղերի պետական հարկերի թիուղարին, ինչպես նաև անձամբ շահին ներկայացված խնդրագրերից տարվ էրևում է, որ այդ կարգի հողերը վանքապատկան Տաթև, Հալիձոր, Շահեր, Կոտ, Բորդի և մյուս ղյուղերում բավական շատ են եղել, և որոնց ուսումները մասսայաբար սկսել են տիրել և օգտագործել, ուստի Հովհաննես վարդապետը ուսումների անունները մեկ առ մեկ չի թվում, այլ բողոքում է ամբողջ համայնքի դեմ¹⁸։

1683 թ. վերաբերող մի բավական արժեքավոր վավերագրից պարզվում է, որ Տաթևի վանքի և համանուն ղյուղի համայնքի միջև հարաբերությունները ծայր աստիճան լարվել են՝ տեղի տալով բուռն ելույթների ու ընդհարումների։ Վերստին վարձակալված հողերի հավելյալ ունեւան գանձելու համար Հովհաննես վարդապետը դիմել է նույնիսկ պետական վարչական օրգանների միջամտությանը, որոնք բռնի կերպով ղյուղացիներից հավաքելով այն, խուրձերով տեղափոխել են վանքի կալը։ Սակայն պետական պաշտոնյաների ղյուղից հեռանալուց հետո ղյուղացիները հարձակվել են վանքի կալի վրա և հավաքված խուրձերը ետ խլել վանքից¹⁹։

Կալվածատիրոջ և ղյուղական համայնքի միջև համարյա անընդհատ շարունակվող հողային վեճերի և կալվածատերերի կողմից ժամանակի ընթացքում ուսումների հողերը յուրացնելու և նրանց վզին կրկնակի ունեւան վճարելու պարտավորությունը բռնի կերպով փաթաթելու փաստերի մասին մենք ավելի շատ տեղեկանում ենք վանքերի արխիվներում պահպանված փաստաթղթերից, որոնք հիմնականում վերաբերում են վանական հողատիրությանը։ Կասկածից դուրս է, որ այս պրոցեսը, հատկապես XVII դարի 60-ական թթ. հետո, տեղի է ունեցել նաև այլ կալվածատերերի պատկանող, ինչպես նաև պետական կամ դիվանի ղյուղերում, որոնց մասին սակայն զրավոր վկայություններ չեն եղել։

Պայթարի Տաթևի վանքապատկան ղյուղերի ուսումների և վանքի միաբանության միջև հակապես սուր բնույթ է կրել և առիթ տվել մասսայական ընդվզումների նախ այն պատճառով, որ այդ ղյուղերը ընդհանրապես օակավահող ղյուղեր են եղել, և ղյուղի հողային ֆոնդի կամ քյովձանի յուրաքանչյուր կրճատում կենսական նշանակություն է ունեցել ղյուղացիների համար, և էրկրորդ, որ պետական վարչական օրգանները այնքան էլ գործնական քայլեր չէին անում վանքի հանրապետականության հարցում, այլ ավելի շատ առիթը օգտագործում էին և՛ վանքին, և՛ ուսումներին կեղեքելու, կաշառքներ կորզելու համար։

Ինքնին հասկանալի է, որ այն ղյուղերում, որոնք պատկանում էին ազդեցիկ զինվորականների կամ պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների (իսկ դրանց թիվը բավական մեծ էր), ուսումների հողերի յուրացման պրոցեսը ավելի խորն է եղել և աշխատավոր ղյուղացիության վիճակը ավելի քան ծանր։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ վանքապատկան ղյուղերի ուսումները ավելի կազմակերպված կերպով են կարողացել հանգև գալ կալվածատիրոջ դեմ, իսկ զա պետք է բացատրել կալվածատիրոջ քաղաքական դիրքերի թուլությամբ։ Այլ խոսքով, արտատնտեսական ճնշման գործոնը այստեղ բավական որոշիչ նշանակություն է ունեցել։ Նույնիսկ էջմիածինը, որի պիրքերը անհամեմատ ավելի ուժեղ էին, 1670—80-ական թթ. սկսած անընդհատ ենթարկվում էր շահատակությունների տեղական խաների և այլոց կողմից, իսկ դրանից առաջ էլ շարունակ ստիպված էր այս կամ այն հավակնորդին գումարներ վճարել, ժամանակին կանխիկ դրամով գնված ղյուղերը հափշտակումից փրկելու համար։

Սոցիալական բուռն հակամարտությունների և տեղական պայթարի ու դիմադրության բաղձաթիվ փաստերի արձանագրությամբ հանդերձ, ինչպես ասվեց, ղյուղերի մեծ մասում XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած ավելի է խորանում կալվածատերերի կողմից համայնքապատկան հողերի և փականման և աշխատավոր ղյուղացիության հողազրկման պրոցեսը, որն օբյեկտիվորեն տալում էր դեպի ղյուղական համայնքի տնօրինության տակ գտնվող մշակելի հողային տարածությունների սահմանափակում և անմիջականորեն կալվածատիրոջ տնօրինությանը ենթակա հողերի ընդարձակում։

Դայց ղյուղերի քյովձաններից առանձին մեծ կամ փոքր հողակտորների՝ կալվածատիրոջ սեփականությունը դառնալը արմատական փոփոխություն էր մտցնում նույն ղյուղի հողերի օգտագործման եղանակների մեջ։ Նթե այդ հողերը ղյուղական համայնքի իրավասության սահմաններից դուրս գալուց և իրենց բոլոր իրավունքներով այս կամ այն կալվածատիրոջ կամ մալիքի սեփա-

¹⁸ Նույն տեղում, թղթ. 2ա, վավ. 54, 55, 65, 87, թղթ. 2բ, վավ. 110 և այլն։

¹⁹ Նույն տեղում, թղթ. 2բ, վավ. 110։

կանոթյունը դառնալուց հետո դրանց պետական հարկերը դեռ նախկին ձևով մտնում էին նույն գյուղից դանձվող հարկերի ընդհանուր դումարի մեջ, ապա դրանք շարունակում էին համարվել նույն գյուղի քյովչանի հողերը: Իսկ եթե դրանց հարկերը գեղջվում էին գյուղից դանձվող հարկերի ընդհանուր դումարից, ապա այդ դեպքում դրանք արդեն համարվում էին կալվածատիրոջ մագրաբները և դրանց պետական հողային հարկերը գանձվում էին անձամբ կալվածատերերից: Առաջին դեպքում կալվածատերը հանդես էր գալիս որպես համայնքի անդամներից մեկը և պարտավոր էր իր հողերին բաժին ընկնող հարկերը տալ գյուղի մելիքին կամ քյադխուդային²⁰, իսկ երկրորդ դեպքում նա բոլորովին անկախ սեփականատեր էր և իր հարկերի համար պատասխանատու էր ուղղակի պետական պաշտոնյաների առաջ:

Մուլքային գյուղում հողերի այն մասը, որ դեռ շարունակում էր մնալ գյուղական համայնքի ձեռքում, օգտագործվում էր ընդհանուր կարգով, և այդ հողերն օգտագործող գյուղացիները պարտավոր էին միայն ընդունված նորմերով ոռոտա վճարել մալիքին: Սակայն այն հողերը, որոնք գանազան ճանապարհներով դուրս էին գալիս համայնքի ձեռքից և բոլոր իրավունքներով դառնում կալվածատիրոջ սեփականությունը օգտագործվում էին միայն վերջինիս հայեցողությամբ:

Կալվածատերերից շատերին հաջողվում էր իրենց սեփական հողերը մշակել նույն գյուղի ռայաթների պարտադիր կոռային աշխատանքով: Եա հատկապես շատ տարածված էր վանական հողատիրության մեջ, որտեղ տարբեր գյուղերում գտնվող եկեղեցապատկան հողերը պարտավոր էին մշակել նույն գյուղի ռայաթները: Այդ գյուղերում փաստորեն ոռոտայի մի մասը վճարվում էր աշխատանքով, մյուս մասը՝ մթերքով: Տաթևի վանահայր Հովհաննես վարդապետի դավթարիոս-բրտագրված ցուցակում մանրամասն նշված է, թե վանքապատկան գյուղերի ռայաթները, որոնք մեծ մասամբ ոռոտան վճարում էին «մակթա»-ի²¹ ձևով՝ անկախ տվյալ տարվա բերքից, վանքի հողերի վրա աշխատելիս, տարվա մեջ քանի օր ինչ կարգի աշխատանքներ պետք է կատարեին: Ահա մի քանի օրինակ.

«Տաթև — Ի՛ (24) բեռ ցորեն և Դ (3) լիտր մեղր տան և գլխովին բոլոր գեղովն մէկ օր վարանեն, Բ (2) Եր հունձ անեն, և մէկ օր ալ ջառ անեն ինչ քսն որ լինի, և մէկ օր եզնարածք՝ վանքի համար խոտ հարեն»:

«Սրվարանց — ԺԾ (15) բեռն և Գ (3) մարգան ցորեն և Ա (1) օր վարանեն, Բ (2) հնձեն, և եզնարածքն Ա (1) օր խոտ հարեն, և իրեանց գեղի առաջի մարգիքն ևս հարեն և Ա (1) Եր ալ ջառ անեն»:

«Աղանց — Խ (9) բեռն, Ա (1) մարգան ցորեն և Ա (1) օր վարեն և Ա (1) օր վեցկուն եզնարածքն խոտ հարեն և օր հնձին ջառ անեն»:

Ինչպես առանձին մագրաբները, այնպես նաև գյուղերի սահմաններում գտնվող հողերը մեծ մասամբ մշակվում էին վարձակալման սխտեմով: Որպես հողի վարձակալներ հանդես էին գալիս հողագուրկ գյուղացիները, որոնք իրենց լծկաններով և սեփական երկրագործական գործիքներով մշակում էին հողը և բերքի որոշ մասը վճարում հողատիրոջը որպես վարձ: Ինչպես վերո-առիթ ունեցանք նշելու, նման դեպքերում հողը վարձակալող ռայաթը պարտավոր էր, բացի ամբողջ գյուղից գանձվող ընդհանուր ոռոտա — հարկից, տվյալ հողակտորի վարձակալման համար հավելյալ ոռոտա վճարել հողատիրոջը²²:

Ընդունված ձևերից էր վարձու աշխատանքի կիրառումը, որը սկսեց ավելի մեծ չափեր ընդունել հատկապես XVII դարի վերջերին և ավելի տարածված ձև դարձավ XVIII դարում: 1770—80-ական թթ. Երևանի խաների մի շարք թա՛լիզաններում հատկապես նշված է, որ նրանց կողմից բաղաքի մեծ մզկիթին, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականությանը նվիրված մագրաբներին ամրացված են եղել որոշակի թվով ոռոտարներ, որոնք պարտավոր էին մշակել այդ հողերը հօգուտ մզկիթի կամ հոգևոր ֆեոդալների²³: Ռանջարները մեծ մասամբ հողից և արտադրության մյուս միջոցներից զրկված հողագործներ էին, որոնք մշակում էին կալվածատիրական մագրաբները և որպես աշխատավարձ ստանում էին բերքի որոշ մասը: Նրանց մեջ կային մասնագետ այգիագործներ, վարուցանք, հունձ և այլ կարգի դաշտային աշխատանքներ կատարողներ, որոնք սե-

20 Կալվածագրեր, կազմեց՝ Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, էջ 158, 163:

21 «Ժամանակադրութիւն Ստեփանոսի Օրբելեանի», Երևան, 1942, հավելված, էջ 4:

22 Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 54, 87, 110 և այլն:

23 Մատենադարան, Արարատառ բաժին, ձեռ. № 233, էջ 352—353:

վական տնտեսություն չունեին: Լկյլ խոսքով դրանք հոգազորժ բանվորներ էին, որոնք սակայն իրենց աշխատավարձը մեծ մասամբ ստանում էին բնամթերքով:

Ռանջրարական աշխատանքի շահագործումը ես ունեցել է իր տարատեսակները, որոնք տարբերվում էին աշխատավարձի վճարման ձևերով: Դրանք հետաքրքիր են XVII—XVIII դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և աշխատավորության նյութական քարեկեցության մակարդակի ուսումնասիրության համար և կարող են նյութ հանդիսանալ առանձին հետազոտության: